

---

*Неллі
Іванова-Георгієвська*

СЕДИМЕНТАЦІЯ СМИСЛІВ У КУЛЬТУРІ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПАМ'ЯТІ

Сучасна ситуація в нашій країні та й у всьому світі ще не вичерпала майже благального сенсу тези «повернення до джерел», що в його контексті визначення ідентичності людини, культури, нації тощо потребує відновлення певних засадових моментів. Фіксування подій минулого (найчастіше із наділенням «старого» статусом автентичного, досмежного) як підстави ідентичності та справжності будь-чого стає засобом «переконавання» у залученні людини до царини істинного: чи то через нагадування, відколи певна фірма виготовляє свою продукцію, чи то через примушування до колективних спогадів шляхом ритуального відзначання подій минулого — святкування радісних або переживання трагічних — тощо. А це вивищує продуктивну роль пригадування й вимагає відповідальності пам'яті у здійсненні такого відновлення. Завдання для пам'яті, саме по собі непросте, ускладнюється через природні для життя смислів у культурі процеси протилежної спрямованості: спустошення смислів, з одного боку, а з іншого — формування таких нашарувань сенсу, які приховують і перекручують первинні смисли, що склалися у своїй адекватності в момент праконоститування їх. При цьому необхідність «пригадати» первинні смисловстановлення задля усунення неістинності, несправжності теперішніх спотворених смислів (саме внаслідок такого симуляційного характеру культури) стає майже нездійсненною: пам'ять у сучасному суспільстві починають експлуатувати не

© Н. ІВАНОВА-
ГЕОРГІЄВСЬКА, 2009

стільки з метою справжнього відновлення засадових моментів смислу, скільки з ідеологічними цілями нав'язування певного уявлення про речі, явища та події минулого. Кожен задля такої маніпуляції може свавільно «призначати» як первинні такі смисли, що спричинять потрібний йому рух колективного пригадування та сучасної поведінки людей.

Ця стаття має на меті показати, (1) як феноменологія Едмунда Гусерля та деяких його наступників пояснює механізми й чинники такого смислового спустошення, пов'язуючи формування смислів симуляційного характеру з певними особливостями взаємодії актів смислоконституювання та мовного вираження їхніх результатів, і (2) як феноменологічна концепція життя смислів у культурі знаходить можливості відновлення смислової повноти поверненням до прафундацій, до засадового затвердження смислів. І щоб це повернення відбулося як справжнє, пам'ять зокрема, а філософський розум узагалі мають бути свідомими своєї відповідальності за це.

Феноменологія Гусерля, розпочата як спроба розв'язання традиційного для філософії завдання обґрунтування наукового пізнання, встановлення конститутивних рис наукової теорії та засад достеменного знання загального й необхідного характеру, зрештою була сформована її фундатором як універсальна філософія, що мала прояснити (на ґрунті універсального самоосмислення феноменолога) джерела та механізми смислоконституювання, основи буття всіх видів суцього як таких, що мають певне значення. Гусерль вважав важливим завданням не тільки для особистого пошуку, а й для всіх філософів, сучасних та майбутніх, творити філософію, здатну боротися за свій власний сенс і сенс справжнього людства. Це вимагає від філософа привести розум до розуміння його здатностей і тим завбачити можливість метафізики як істинно можливої універсальної філософії, від чого залежить, чи зуміє європейське людство реалізувати притаманний йому з часів грецької філософії телос, відповідно до якого воно хоче стати людським на ґрунті філософського розуму, що як ентелехія міститься в людстві як такому [Гуссерль, 2004: с. 31—32]. Фундатор феноменології поступово розширив поле феноменологічного дослідження шляхом залучення до сфери розгляду всіх буттєвих регіонів; його увага була спрямована не лише на загальнотеоретичні аспекти інтенційного аналізу як реалізації завдань «статичної феноменології» та усунення анонімності джерела смислопокладання в межах «генетичної феноменології», а й на прояснення передумов і чинників тих кризових явищ у культурі та житті європейського людства, свідком яких Гусерлеві довелося бути.

Кризу європейської культури чимало сучасників Гусерля вбачали у духовній спустошеності світу технічної цивілізації, який поглинув людину, що втратила повноту всіх вимірів буття, власну цілісність та самоідентичність. Такий стан європейської культури та європейського людства, яке змарнувало справжні цілі життєдіяльності, фундатор феноменології пояс-

нює кризою науки, втратою її достеменного обґрунтування і внаслідок цього її об'єктивізмом, що вможливилось через забування розумом свого телосу, через розрив необхідних та історично споконвічних зв'язків науки з філософією. Феноменологічна філософія прагне відновити ці зв'язки, прояснити забутий наукою смисложиттєвий ґрунт її власних ідеалізацій. Для цього феноменологія має підвести під наукові поняття та судження, що претендують на об'єктивність через усунення (із застосуванням спеціальних методів) усіх елементів суб'єктивності заради досягнення істинності, трансцендентально-суб'єктивні засади як справжнє джерело всіх смислопокладань, повернувши науці втрачений життєвий масштаб, що даватиме змогу звертатися до людського виміру наукових досягнень.

Гусерль, починаючи з ранніх праць, де упроваджено та обґрунтовано необхідність феноменології як попередньої філософської роботи з дескриптивного прояснення передумов свідомості, що полягає у відкритті в акті ейдетичного споглядання сутнісних структур свідомості, показує, що феномен свідомості тільки тоді набуває справді пізнавального статусу, коли те, що ми мислимо у формі поняття, здобуває споглядальне наповнення, тобто коли інтенція значення додається здійсненням значення або коли у реалізованому відношенні виразу до своєї предметності вираз, наділений смислом, об'єднується з актами здійснення значення [Гуссерль, 2002: с. 65]. Поглиблюючи і розширюючи трансцендентально-феноменологічний аналіз, він досягає високого рівня ретельності й докладності в описі архітектоніки смислу і механізмів його встановлення [Гуссерль, 1999]. Для нього найважливішим залишається та теза феноменологічної філософії, що стверджує необхідність споглядання предмета, яке слугуватиме змістовим наповненням смислової єдності, що її встановлює свідомість. Досвід сприйняття предмета у природній настанові постачає дані відчуття, або гюлетичні дані, на підставі яких розум в акті ейдетичного бачення вбачає сутність сприйнятого предмета [Гуссерль, 1999: с. 191]. Ноетичні акти, що надають смисл, відносять сприйняті змісти до того інтенційного предмета, який спочатку існував у свідомості у вигляді «порожньої загальності предмета як такого», як зазначає Гусерль у «Картезіанських розмислах» [Гуссерль, 1998: с. 123], а потім формуються у вигляді повної ноєми, отримуючи дедалі нові предикати й модальні характеристики [Гуссерль, 1999]. Не набувши такого споглядального наповнення, мислимі значення понять цілком покантівські є позбавленими смислової визначеності й точності. Тому Гусерль і вимагає постійного відновлення споглядального компонента пізнання, що забезпечує йому істинність. Але філософові добре відомо: пізнавальний процес улаштований у такий спосіб, що людина може осмислювати предмети габітуально, спираючись на збережану переконаність у конституційованих смислах, відтворюючи в нових пізнавальних ситуаціях без здійснення

всієї повноти ноетичних актів ті смисли, які були встановлені з дотриманням вимог такої повноти попередньо [Гуссерль, 1998: с. 146—148]. При цьому, як показує Гуссерль своїм аналізом структури смислоконституювання й дослідженням життєсвіту та науки, смисли можна засвоювати з утратою їхніх справжніх джерел та ґрунту, а це врешті-решт призводить до формування у культурі чималої царини смислів, які не відповідають справжньому станові справ, але їх осмислено експлуатують у такому їх несправжньому змістовому наповненні. Використання цих седиментованих у культурі смислів, які втратили зв'язки з джерелами смислоконституювання, і призвело зрештою, на переконання Гусерля, європейське людство до кризи. Насамперед, втратили значущість джерела життєсвіту, які відігравали роль обґрунтування смислів математичних понять, унаслідок чого математика, як і вся післягалілейська наука, почала транслювати спорожнілі ідеалізації, відмовившись від зведення кожного смислу до відновленої праочевидності, й розростається шляхом постійного логічного конструювання, не помічаючи втрати первинного смислу істини [Гуссерль, 1996: с. 231]. Культура загалом, як і наука, перебуває в постійному живому смислоутворенні, яке завжди має те, що вже зафіксовано, осадом попереднього виробництва, якому воно дає логічне застосування [Гуссерль, 1996: с. 227]. Але таке живе бурхливе продукування смислів може породжувати й несправжнє, позаяк успадкування методів логічного конструювання дедалі нових ідеальностей цілком може безперервно розвиватися й без успадкування здатності реактивування першооснов як джерел смислу для всього подальшого [Гуссерль, 1996: с. 229], як і сталося з європейською наукою.

Гуссерль пов'язує можливість негативних наслідків смислових седиментацій з участю мови у вираженні наукових і культурних смислів, визначаючи парадоксальність цієї участі. З одного боку, він розуміє, що саме мова забезпечує становлення наукового знання як вираженого, об'єктивованого, загальнозначимого, оскільки без мовного вираження ідеї й теорії залишалися б усередині свідомості їхніх авторів. З іншого боку, формування смислів, що починається з чуттєво-споглядального життя, швидко і з наростанням поринає у спокушання мовою, коли свідомість занурюється у мовлення та читання, керовані суто мовними асоціаціями, внаслідок чого подальший досвід доволі часто розчаровує її [Гуссерль, 1996: с. 222]. У разі науки одним із головних стає питання про засоби, які сприяли б цій вільній грі асоціацій, яка стає вічною небезпекою за неминучої седиментації духовних витворів у формі скам'янілих мовних надбань, що їх хоч би хто може тепер запозичувати тільки пасивно [Гуссерль, 1996: с. 222], тобто без реактивації першого встановлення смислу зусиллям власного ейдетичного споглядання.

Саме характер життя смислів у культурі, зумовлений можливістю смислових седиментацій у мові як осередку збереження, серед інших, змертвілих

смислів, спустошених слів і виразів, що спричиняють утрату життєвої орієнтації людини, призводить часто до того, що пам'ять перестає бути помічним у відновленні істини, натомість починає слугувати ідеологічним цілям задля утримання ситуації смислової втрати, коли мову застосовують як набір спорожнілих знаків, заповнюваних будь-яким бажаним смислом.

Таке розуміння процедур смислоконституювання набуло продовження у різних філософських роздумах ХХ сторіччя: це й аналіз міфологічної природи будь-якої ідеології у працях Ролана Барта, коли смисли, які існують у мові, втрачаючи актуальність денотативного віднесення й тому змістову наповненість, перетворюються на порожні форми вторинної семіотичної системи, надбудованої над природною мовою; і твердження з боку Мішеля Фуко нерепрезентативного характеру пізнання та мови, яка перетворилася за сучасних умов з інструменту вираження знання на засіб його формування; і уявлення Луї Альтюсера про функціонування ідеології як «рекрута суб'єктів», що трансформує індивіда у суб'єкт шляхом інтерпеляції; і дослідження Жана Бодрийяра стосовно симуляційного характеру сучасної масової культури у різних її проявах; і демонстрація у Гі Дебора непрозорості та еліптичності спекуляторного дискурсу, що забезпечує смисли й видовищність соціальних форм існування та дії; і дискредитація герменевтичного проекту, який постулює істинний смисл тексту, з боку Жака Деріда з його вимогою звільнення читання з горизонту істини буття і включення у нескінченний універсум контекстів, що призводить до породження нескінченності смислів, а це дорівнює смисловій втраті; і багато чого іншого. Крім того, феноменологічні висновки про джерела появи порожніх понять, що не здобули споглядального обґрунтування, дістають підтвердження у дійсності нашого життя, яка може створюватися шляхом симуляцій, що завершується зрештою припиненням онтологічного та аксіологічного розрізнення істинного та неістинного, справжнього та несправжнього, коли симулякр виявляється вписаним у саму структуру реальності.

Жак Бодрийяр, зокрема, показав, як спорожнілі форми, що осідають у культурі, продовжують виконувати смислотвірну функцію, залишаючись при цьому самодостатньою системою, що не виводить до жодного референта, який виправдав би їхнє значення. Такими знаками, що втратили достеменний смисл, може бути, на його думку, що завгодно: філософська система, механічний автомат, жінка, який-небудь досконалий і цілковито непотрібний предмет, кам'яна пустеля, стриптизерка або Бог — найпрекрасніша, як пише автор, з усіх езотеричних машин [Бодрийяр, 2000: с. 144]. Утративши віднесеність до референта як підставу означення, знаки стають порожніми, й саме тому вони здатні затягувати й поглинати людину, бо коли заялозити смисл, виснажити й вичерпати його, легко вивільнити чисту звабу нульового означального, порожнього терміна [Бодрийяр, 2000: с. 140],

і тоді ця порожнина може бути заповнена чим завгодно. Тоді можна проводити самовільні здійснення значення, відносити до будь-якої предметності помислений знак, що втратив законне означуване, яке надавало йому саме такого змісту. Це дає змогу маніпулювати свідомістю тих, хто сприймає ці знаки. Тому, до речі, для Бодрияра політика виявляється важливою сферою і формою симуляції, позаяк політики від часів Макіавеллі знали, що джерелом влади стає володіння симульованим простором; що політика як діяльність і як простір завжди перебуває поза реальністю, являючи собою модель-симуляцію; що всі маніфестації її можна розуміти лише як ще один реалізований ефект [Бодрийяр, 2000: с. 125]. А сьогоднішня ситуація світової фінансової та економічної кризи може стати сумним прикладом того, що на симулятивну реальність може перетворитись і економіка, коли віртуальні гроші (тобто симуляції) призводять до спустошення фінансових судин економічного організму і як наслідок — до його судоми.

* * *

За таких умов конституювання і функціонування смислів пам'ять часто стає жертвою зазначених механізмів і перетворюється на інструмент ідеологічного впливу, ефективний засіб міфологізування свідомості людини, що починає жити у симульованому смисловому просторі. Таке застосування псевдозгадування як «вічне повернення» певних смислів, що не відповідають справжньому минулому, а лише через повторювання певних словесних формул чи дій відновлюють міфологізовані події, почуття або відверту брехню, відбувається, зокрема, зусиллями політичних гравців сучасної України. Спинімося на одному з численних прикладів такої маніпуляції, що має своїм результатом не просто формування трансформованих уявлень про минуле, а й — на цій підставі — певну поведінку тих українців, хто зазнав такого небезпечного впливу. Йдеться про «вірність історії» багатьох політичних і громадських діячів, організацій та засобів масової інформації Одеси (де я маю щастя мешкати від свого народження) та їхнє намагання «не дати переписати історію» — про такі гасла, які насправді виражають прагнення цих діячів не дати зруйнувати заради своїх (різних) цілей радянські міфи про Велику Вітчизняну війну, зберігаючи в одеситів похилого віку спогади про велику державу, могутність та генієм лідера якої (а не життями людей) буцімто був переможений фашизм, а в одеситів молодшої генерації формуючи мрію про таку могутню імперію, яка за таких умов може виправдовувати сама себе. Під таким кутом зору, всі спроби перетлумачення цього минулого (коли переоцінці підлягають прагнення та дії вояків УПА або позиція, роль та особистість головнокомандувача тощо, і це призводить до знищення радянської інтерпретації, яка має, безперечно, характер міфу) постають як неприпустимі та злочинні. Водночас переоцінка, яка підтримує та посилює міфологічні уявлення про війну та її учасників, вияв-

ляється припустимою й навіть бажаною: у такому контексті запропоноване нещодавно путінською Росією цинічне до нестерпності тлумачення Сталіна як ефективного менеджера стає — в абсолютно міфологічний спосіб — достеменною підставою для відстоювання міфу про радянське минуле, який має зберегти певну структуру стосунків між людиною і владою, завадити людині позбавитися відчуття своєї ролі гвинтика у державному механізмі або допомогти організації чи партії виконати взяте на себе доручення бути агентом певного зовнішнього впливу, як, наприклад, у разі громадських організацій «Форпост» і «Русский клуб» проросійської орієнтації. (Чи існують вони насправді, як це подекують, російським коштом, мені невідомо, але чомусь тут кортить висловитися на противагу Станіславському, бо вдавана завзятість керівників таких організацій свідчить не стільки про їхні власні переконання, скільки про відшкодування нервових зусиль. Звісно, я свідома того, що більший ефект має оплачена реалізація справжніх поглядів діяча. Крім того, я добре знаю, що серед тих, хто здійснює в Одесі відтворення радянського міфу про війну, — а це і депутати міської ради, і майже всі засоби масової інформації, крім державного телерадіо, де вже, мабуть, запам'ятали, що нашою державою є незалежна держава Україна, і більшість пересічних одеситів, — чимало таких, що із власної ініціативи реалізують свої ширі переконання у справжності таких міфологічних уявлень.)

Зазначені організації «Форпост» і «Русский клуб» активно діють у місті, і один із напрямків цієї активності — саме підтримка радянського міфу про Велику Вітчизняну війну. В День Перемоги 2008 року зусиллями «Форпосту» розпочалася програма роботи на рік «Вахта пам'яті», що передбачала, oprіч іншого, публічні акції з харчуванням солдатською кашею ветеранів, паради, мітинги тощо стосовно всіх більш-менш значущих подій війни: початку війни, початку нападу на Одесу, початку оборони міста, кінця оборони міста, початку нападу на певні міста та села, кінця оборони цих населених пунктів, початку звільнення їх, власне звільнення — і так без упину, — я не перебільшую. Видається, що все це за межею здорового глузду, бо будь-яка людина, яка з повагою і вдячністю ставиться до героїв війни, мала би втратити чутливість до героїчного і трагічного сенсу цих подій, коли б ті в такий спосіб увійшли у рутину повсякденності, доставши й собі відтінок значення чогось буденного. Міські телевізійні канали з істеричною похапливістю позапроваджували цю «пам'ять» у структуру передач: наприклад, канал «Одеса-плюс», що в нашому інформаційному просторі є одним із найактивніших пропагандистів ненависті до України не тільки через відкритий текст, а й через щоденне милування радянськими міфами, видаваними за істину, — цей канал має кожного дня в програмі передачу «Герої та подвиги», в якій кожного дня якийсь ветеран Вітчизняної війни в орденах і медалях розповідає про конкретні бойові операції, в яких він брав участь.

Мушу обов'язково сказати, що відчуваю до цих людей велику пошану і вдячність, бо маю пам'ять, що зберігає розповіді мого вже померлого дідуся, котрий пройшов усю війну, мав два поранення і жахливу контузію, яка на все життя позбавила його можливості нормально чути звуки зовнішнього світу, і котрий теж мав нагороди — і орден Леніна, і найцінніший для нього як командира піхотного полку орден Суворова, і ще багато орденів і медалей, яким було затісно на його військовому кителі, що в нього дідусь урочисто вбирався раз на рік — у День Перемоги. Адже я маю пам'ять про той істинно високий смисл, який ніс у своєму серці цей старенький ветеран, коли я йшла поруч із ним, вдягненим у той китель з орденами, на Алею Слави вклонитися перед вічним вогнем усім загиблим у страшній війні й тим, хто вижив. Але я добре розумію, що ніколи б не хотіла побачити свого дідуся з його святою істиною в цій телепередачі, де б він болюче ворухив свою пам'ять, згадуючи той червоний від крові засніжений пагорб, наказ про штурм якого, безглуздий і, на його думку, злочинний, призвів до загибелі майже всіх бійців, — тому він ніколи не міг спокійно слухати «Нас оставалось только трое...». Бо він ніколи не забував, як у перший день війни, коли він, військовий, був у відрядженні, його родина, що залишилася на самісінькому кордоні у Самборі, — а це моя бабуся, мій, тоді чотирирічний, батько та його старша сестра, — дружньо вирішила, що у разі приходу німців візьмуться за руки, а мати візьме оголений електричний дріт (не сталося, бо їх встигли евакуювати; якби не встигли, знаючи мою бабуся, можу припустити, що було б саме так); бо знов переживав радість і біль, із якими він, заступник командувача 76-ї гвардійської стрілецької Чернігівської Червонопрапорної дивізії, приймав парад військ у місті Растенбург із нагоди перемоги у війні... А його б використали в суто символічній функції — бути знаком радянського сталінського міфу про війну, який розіграє цей телеканал разом з іншими одеськими телекомпаніями (РІАК, Репортер, Академія, АТВ тощо) в контексті відвертої антиукраїнської пропаганди, нав'язування свідомості одеситів найархаїчнішої опозиції «ми — вони», де «наше» — це радянське (що його подають як пов'язане з моїм дідусем), а «чуже» — це українське (подане як бандерівщина, нацизм, націоналізм та фашизм — із чим мій дідусь бився). Причому «радянське» ототожнюється з його правонаступником — Росією як великою державою, і ми маємо в іншій телепередачі — марафоні, зорганізованому «Форпостом» і кількома телеканалами на підтримку дітей Південної Осетії, що постраждали під час грузинської агресії, — пафосно-патріотичний виступ одеситки у вигляді вірша «Родина-мать», де наприкінці з'ясовується, що Батьківщиною для цієї громадянки України є Росія. А представники засобів масової інформації разом із членами «Форпосту» влаштовують ще одну акцію — поїздку по всіх містах-героях з усілякими зустрічами-спогадами ветеранів та виставками-спогадами, через що знов-таки

у міфологічний спосіб відтворюється зв'язок між мешканцями українських і російських міст, який має послугувати підставою для розуміння сучасним українцем свого «справжнього» місця — тільки разом із братнім слов'янським народом (який у цій міфологемі є заступником Росії як держави), але в жодному разі не в Європі, НАТО тощо. Я знов мушу зазначити, що я аж ніяк не ставлюся негативно до російського народу, не заперечую наші історичні зв'язки та не закликаю до негайного розриву цих відносин між нашими народами. Я на підставі свого розуміння механіки всієї цієї машини з підтримки міфів протестую проти запровадження такої практики перетворення людини на маріонетку будь-якої злої волі, переживаючи, зокрема, справжній біль за дуже стареньких людей, котрі мають пам'ять, яку негідники використовують з метою маніпуляції, якої всі її жертви, звісно, не помічають.

Якщо, говорячи про маніпуляції пам'яттю, висловитися мовою Поля Рикера, для якого питання історичної пам'яті було одним із важливих у просторі його філософування, то проблема може звучати й так: як нам зберегти пам'ять, не перетворюючись на її заручників? Французький філософ, серед іншого, аналізує так звану інструменталізовану пам'ять, коли в межах ідеологічного впливу відбувається свідоме зловживання пам'яттю та забуванням [Рикер, 2004: с. 118]. Важливим оперативним рівнем ідеології Рикер називає інтеграцію людини у певну цілісність через вживання символічних систем, іманентних дії [Рикер, 2004: с. 121], коли найважливішу роль у реалізації ідеологічних завдань починає відігравати наративна функція разом із залученням об'єктів маніпуляції до виконання певних колективних дій [Рикер, 2004: с. 124]. У такий спосіб сама практика життя містить у собі ідеологічний компонент, через що і вдається досягти мети, заради якої власне здійснювали ідеологічне оброблення.

Саме так бідолашні ветерани, занедбані й забуті своєю державою та суспільством, радіють з будь-якої уваги до себе і потрапляють разом із наївними телеглядачами цих дуже «моральних» передач у тенета тієї машини продукування міфологічних уявлень, що ціною невеликих (а може, й великих, хто з нас це знає) власних витрат досягає мети: зберегти радянський міф як єдину можливу істину про війну й на цій підставі через маніпуляції зі свідомістю та поведінкою людей реалізувати свої політичні, економічні та інші цілі. Бо міфологізована свідомість структурує дійсність ілюзією, долання якої призводить до руйнування цілісності світу, в якому живе людина. Ось і маємо, що ми завжди прагнемо утримати свої міфи задля збереження своїх життєвих проєктів — навіть тоді, коли ці проєкти насправді створено за участі душегубів-фахівців із формування людських душ. Відтворення істинного смислу подій минулого має проблематичність не стільки через те, що хтось зі своїми злими намірами експлуатує пам'ять людей, а радше тому, що самі люди схильні міфологізувати «запроваджені» спомини, тобто ставитися до певних

уявлень і картин подій як до дійсності, створюючи колективно-міфологічну проекцію уявного на реальне минуле. Ця схильність цілком зрозуміла як прояв намагання людини зберегти цілісність свого життя. Радянська ідеологічна машина продукувала певні тлумачення історії Другої світової війни, й усі ми колись формували наше життя на ґрунті міфологізування цих тлумачень, здійснюючи ототожнення з ними своєї самості та власної життєвої форми. І тепер відмова від певного розуміння минулого для багатьох, хто у радянському міфі про війну вбачає справжність свого життя, означатиме повну руйнацію їхнього життя, його знецінення, смислове спустошення. Тому люди протистоятимуть навіть істині, якщо вона вимагатиме залучення певних подій або деталей минулого до його переосмислення задля встановлення історичної правди. Це чудово розуміють майстри ідеологічного впливу, котрі не дають померти радянському міфowi через постійне відтворення його мотивів і сюжетів, які грають на надчутливих струнах людських душ.

Але яким блюзнірством виявляється повторювання сучасними безсоромними фахівцями з будівництва людських душ тих гасел, які були в роки війни справді значущими в ситуації, скажімо, зневіри покинутих напризволяще радянських солдатів під час вимушеного відступу, або під час атаки з однією на кілька бійців гвинтівкою, або коли працівники тилу віддавали все можливе на підтримку армії — «Ні кроку назад!», «Все для фронту, все для перемоги!»; те саме стосується й відновлення гасел на кшталт «Не дамо переписати історію!» та «Ніхто не забутий, ніщо не забуде!». *Бо не дати переписати історію в цьому разі означає не дати знищити радянський міф про історію, який вони використовують задля своїх сьогоденних цілей.* Ці фахівці й гадки не мають (або мають, але не виказують цього), що історична наука тільки й робить, що переписує історію (я не маю на гадці фальсифікації та маніпуляції), бо кожна наступна доба дезавує міфологічно-ідеологічний характер попередніх варіантів тлумачення фактів, розкриваючи підстави певних упереджень і залучаючи до розгляду невідомі чи маловідомі факти, що відбулися насправді, але не ставали предметом розгляду та врахування, через що й розуміння смислу подій минулого не могло бути адекватним. Чи після XX з'їзду КПРС не відбулося «переписування історії», коли людина мала, поряд з іншим, переосмислити війну та свою долю в ній, що дістало вияв не тільки у філософських та наукових розвідках, які по-новому пояснювали події нещодавнього минулого, а й у появі художніх творів із так званою «окопною правдою», де справжніми героями ставали «маленькі люди», що їх раніше могли залічити до кола учасників подвигу радше як знеособлені елементи «радянського народу під керівництвом комуністичної партії на чолі з геніальним отцем народів» (достатньо пригадати появу Сталіна-велетня у білих одягах наприкінці кінофільму «Падіння Берліна» у зіставленні, скажімо, з «Перевіркою на дорогах» Олексія Германа)? Чи не брали

тоді участі — хоча б на словах — у такому переосмисленні подій Другої світової війни ті, хто сьогодні наполегливо повертає життєву силу сталінському міфіві? Чи не має рації Григорій Померанц, коли стверджує, що всі біди теперішнього життя в Росії (додам — і в Україні) пов'язані з тим, що не було проведено до кінця десталінізацію? Як багато у нашому житті та у нас самих свідчить про глибинне вкорінення результатів сталінських зусиль зі створення «нових людей» — я добре пам'ятаю нещодавню телепередачу, де ведучий міської телекомпанії РІАК Сергій Братчук під час інтерв'ю з відомим джазовим музиком Юрієм Кузнецовим на слова останнього, що хрущовська відлига дала можливість відкрито грати джаз, бо тоді було «трішечки попушено», бурхливо зреагував словами, які вочевиднили його цінності: «Хрущов тоді так попустив, що до сьогодні не виходить закрутити». Як кажуть, коментарі зайві. І стає зрозуміло, чому саме цей журналіст — чи не попереду всіх із гаслом «Не дамо переписати історію Другої світової війни!».

Мабуть, насправді пригадати — це означає у нашому прикладі «провести до кінця десталінізацію», тобто розкрити міфологічний характер офіційних радянських тлумачень подій війни та залучити до аналізу такі події минулого, що дотепер не ставали підґрунтям смислу, для повнішого розуміння минувшини. Які при цьому створюватимуться нашими зусиллями нові міфи — це теж поле нашої відповідальності, але зазвичай це краще зрозуміють відповідальні прийдешні дослідники.

* * *

Гусерль ствердив як основу пізнання модус сприйняття, через який з'являється можливість реалізувати так звані фундовані акти категорійного споглядання, що дають знання сутностей, тобто сутнісне споглядання, здійснюване на підставі окремих показових споглядань [Гуссерль, 2002: с. 39]. Предмет із тотожним значенням формується шляхом синтезу різних часових фаз сприймання у процесі безконечного руху переживань з очікуваного майбутнього через теперішнє у минуле, коли отримане у «тепер» враження йде у минуле, але й далі утримується в полі свідомості як ретенції й замінюється передбаченими як протенції новими враженнями. Гусерль тлумачить сприйняття у «тепер» як первинну форму пізнання, за допомоги якої й відбувається одержання відомостей про предмет із «самого першоджерела» [Гуссерль, 1998: с. 109—113].

Але у зв'язку з процесами седиментації смислів і небезпекою використання їх без проникнення в їхній справжній зміст у разі відмови від власного споглядання тієї предметності, яку мислиш і повноту смислу якої прагнеш установити, особливої значущості у формуванні істинного знання і розуміння набуває пам'ять, котра дає змогу утримувати й відтворювати те, що було побачено із «самого першоджерела». Наведених у цій статті прикладів

уже достатньо, щоб питання про найнагальнішу необхідність відновлення відповідальності пам'яті сприймати як актуальне. Тобто важливо не тільки правильно побачити, а й правильно згадати. Або принаймні завжди пам'ятати про недосконалість пам'яті і про необхідність відтворення в ситуації пізнання всієї процедури споглядального наповнення з метою досягнення смислової адекватності. Бо інакше, як бачимо, може вийти зовсім за Олександром Пушкіним, у якого Мефістофель нагадує Фаустові: «Услужливим воспоминаньем себя обманываешь ты». Мабуть, Гусерль мав за підставу саме такий органічний для феноменологічної позиції імператив *відповідальності пам'яті*, коли дорікав науці через її *забування* своїх власних джерел і закликав її повернутися до лона філософії, здатної *нагадати* про них. І його наступник Бернгард Вальденфельс неодноразово підкреслював пізнавальне значення спогаду, здатного підтримувати трансляцію знань, смислів із минулого через теперішнє до майбутнього [Вальденфельс, 1999: с. 166], вважаючи, опріч решти, що спомин і забуття в етичному сенсі не є нейтральними і що етика взагалі в них закорінена, що етика з них починається, хоча це й неможливо закріпити нормативно [Вальденфельс, 1999: с. 167]. Не можна примусити людину згадувати і пам'ятати, але, згадуючи і пам'ятаючи, людина поводиться саме етично. Це не етика загальноствановлених норм і правил; її форма, вважає Вальденфельс, — ситуативні домагання [Вальденфельс, 1999: с. 165]. Мені видається, що для феноменологічної філософії ці «ситуативні домагання» можуть виявитися такими, що мають загальний характер, бо це домагання самої істини, яка відкривається ситуацією філософського розмислу. Жак Деррида запропонував чудову транскрипцію феноменологічної позиції, вважаючи, що феноменологічну настанову слід розуміти передусім як налаштування уваги до наставання істини, яка завжди вже заявляла про себе [Деррида, 1996: с. 201]. Отже, і в модусі згадування ми орієнтовані на «наставання істини», і ставки у грі є надто високими.

У зв'язку з цим вимогу відповідальності пам'яті належить прочитувати в контексті загальних вимог феноменологічної філософії до розуму, чийми повноваженнями і забезпечується істинність пізнання. Гусерль називав усвідомлення відповідальності розуму сумлінням, довіряючи саме сумлінню завдання спасти європейське людство і культуру від кризи, завдання оновлення [Гусерль, 1998], упроваджуючи в такий спосіб до проблеми пізнання розумом сутності людини, телосу європейської культури і до проблеми пригадування смислів прафундацій чіткий етичний вимір.

Розум несе відповідальність за повноцінність здійснення всіх пізнавальних процедур, у тому числі й у модусі згадування, і це робить заклик до відповідальності пам'яті (і розуму взагалі) таким, що має принципово етичний характер. Причому це не є якимось зовнішнім додатком до феноменологічного методу пізнання, коли б ми після акту пізнання чи згадування,

нібито нейтрального у моральному плані, результати цього акту розглядали в етичному контексті, щоби дати ту чи ту етичну оцінку. Гусерль формулює методичні вимоги, базовані на строгих етичних зобов'язаннях розуму, що пізнає. І виконання цих вимог феноменологічного методу може бути здійснене тільки через дотримання цих зобов'язань. Герберт Шпігельберг називає етичний вимір феноменологічного методу етосом радикальної автономії [Шпігельберг, 2002: с. 98], намагаючись у різнобарвних деталях біографії засновника феноменології побачити джерела такої пристрасної до філософської радикальності, а втім, усвідомлюючи, що на цьому шляху більшого успіху досягають радше біографи та психологи-історики.

Мені ж видається, що питання про мотиви етичної вимогливості до філософського методу треба ставити ширше, виходячи за межі тільки феноменології і тим паче за рамки біографій феноменологів. Гусерль, утверджуючи відповідальність розуму етичним підґрунтям та умовою можливості істинного пізнання, дав розв'язок вагомій проблеми природи філософської раціональності, що важливо, звичайно, не тільки для феноменології. Він включив у саму думку, у сам пізнавальний акт етичне обґрунтування. І це розв'язання, мабуть, і не могло було іншим, зважаючи на всю систему методичних кроків і критеріїв пізнання, як вони заявлені у феноменології. Чому?

Гусерль вважав, що метод трансцендентальної феноменології може бути зведений до феноменологічної редукції та ейдетичної інтуїції. Система процедур редукції дає змогу досягти сфери чистої свідомості як потоку феноменів, позбавляючи розум непрояснених передумов заборонаю на апофантичні судження, від випадковостей фактичності — ейдетичною редукцією, тобто зведенням усього різноманіття фактичного життя свідомості до її сутнісних структур, зрештою, від анонімності смислоконституювання — трансцендентальною редукцією, що відкриває трансцендентальне Я як полюс усіх переживань, джерело всіх смислопокладань. Посівши феноменологічну позицію в полі *als ob*, у сфері трансцендентального як ірреального внаслідок здійснення всіх процедур редукції, розум починає реалізовувати головний імператив феноменології: «Дивись!». Ейдетична інтуїція уможлиблює сутнісне пізнання й забезпечує змістове наповнення ноєми. Звичайно, результати виконання редукції та ейдетичної інтуїції будуть по-справжньому значимими тільки у разі їх ретельного здійснення. За це несе відповідальність розум, і ця відповідальність є етичною. Крім того, саме етична вимога до розуму бути відповідальним у розгортанні пізнання та в установленні смислів мотивує необхідність таких суворих методичних обмежень, заданих феноменологічною редукцією, і декартівських ясності й чіткості споглядання.

Феноменологія стверджує, що розум людини здатен отримувати аподиктично достеменно знання об'єктивної істини як єдності значень у собі. Якщо Гусерль затверджує такі істотні повноваження розуму, то є свідомим

того, що успішність чи неуспішність пізнавального починання залежить саме від якості роботи розуму, тобто врешті-решт від його відповідальності. Розумом рухає, як на мене, моральний обов'язок перед істиною, що постає перед ним, коли вимагає від нього щонайбільшої ретельності. Це й виражено в тому, що Шпігельберг визначає як філософський радикалізм, радикальну автономію феноменологічної філософії. У Гусерля, до речі, це дістає вираження постійно у самому характері його мовлення, у частому застосуванні висловів на кшталт таких: «Якщо я говорю [те і те] (*серйозно і відповідально* — що ми маємо завжди припускати)...» [Гуссерль, 2002: с. 70].

Дуже важливим є розуміння, що не слід інтерпретувати цю відповідальність розуму в термінах такої собі юридичної етики. Менш за все мені б хотілося подати феноменологію мовою судового процесу. Це цілком конкретно висловив Вальденфельс під час розмови з мінськими філософами: «Не можна редукувати етику до нормативності, цілеспрямованості та корисності. В етосі міститься щось більше» [Вальденфельс, 1999: с. 166]. Той філософський етос, що врухомлює філософські розмисли, перевищує всі вимоги примусової нормативності деяких загальноприйнятих правил, які вимагають від людини певного типу поведінки, у цьому разі — думки, оскільки цей етос регулює відношення між людиною і істиною. Радше він приписує шанобливе упокорення перед істиною, звільнення від догм і прагнення не зупинятися на півдорозі, забороняючи свідомо задовольнятися сурогатом, напівправдою або чимось, що взагалі не усвідомлюють, а некритично приймають. Дерида, розглядаючи своєрідність феноменологічного мислення і враховуючи всі небезпеки і складності його здійснення, розуміє феноменологію як настанову щодо істини, реалізовану у своєрідному методі мовлення, що є самоосмислення (*Selbstbesinnung*) і відповідальність (*Verantwortung*), тобто таке вільне рішення, в якому смисл (пере)осмислюють, щоб у слові він став підзвітним і свідомим усіх небезпек цього шляху, і це слово є завжди вже відповідь [Деррида, 1996: с. 203].

Спроба виразити сутність філософського смислу і слова як відповіді веде до розуміння характеру та статусу філософської відповідальності, про яку тут ідеться. Ми тут вторгаємося передусім у ділянку респонзивної феноменології Вальденфельса, який установив, що *відповідь* переує *відповідальності*: «Давати відповідь означає більше, ніж мати право в нормативній системі» [Вальденфельс, 1999: с. 169]. Відповідь є реакція на домагання іншого. «Ставлення злочинця до жертви, домаганнями якої нехтують, не ідентичне перевірці прав та обов'язків, якими нехтують» [Вальденфельс, 1999: с. 169]. У випадку відповідальності філософського розуму та пам'яті, тут розглядуваної, ця відповідальність умотивована реакцією розуму на домагання істини. Цей філософський етос, що проголошує відповідальність розуму перед істиною, і є найгіднішою з усіх можливих відповіддю людини

істині. Деріда пише про те саме, коли пояснює, що стати відповідальним означає перебрати на себе почуте слово, покласти саме на себе обмін смислом, щоб пильнувати за своїми мандруваннями [Деррида, 1996: с. 203].

Розум, що реалізує вимоги відповідальності й усвідомлює це, майже з неминучістю перебирає на себе місію спасіння людства від кризи. Якщо існує Істина, а розум абсолютно в неї вірить і має впевненість, що йому до снаги її досягнути, в ситуації кризи він бере на себе роль пророка і спасителя, що пропонує пізнану істину як обґрунтування оновлення життя. Саме так сталося з феноменологією, що формулює приписи філософському розумові спасти європейське людство від духовної руїни, у яку воно потрапило. Тут у Гусерля повним голосом звучить філософський етос, який закликає до радикальності заради прагнення істинного обґрунтування життя. На переконання Гусерля, людина, спираючись на усвідомлення відповідальності свого розуму, тобто на сумління, має побачити в собі істинну людину, віднайти через застосування феноменологічного методу справжню форму гуманного життя, щоб здійснити оновлення європейської культури й існування європейського людства на засадах істини та істинного добра [Гуссерль, 1997]. У таких діях неабияку роль відіграє пам'ять, яка дає змогу утримувати результати прафундацій смислів як істинну основу життєдіяльності людини.

У разі, коли пам'ять змушена утримувати несправжні смисли історичних подій, що були конституційовані не на підставі «суті справи», а шляхом маніпуляції із свідомістю, розум має повернутися до ситуації прафундації смислів і відповідально здійснити споглядальне наповнення всього мислимого через відновлення сутності подій минулого. Саме феноменологія дає чітке обґрунтування такої можливості та необхідності. Як зазначає Вальденфельс, у феноменології йдеться про «прафундації, які ретроспективно дають змогу пізнати історію і продовжитись в історії, що характеризуються подальшим формуванням, спустошенням, забуттям і розчиненням первинного смислу. Але ж вони через нові фундації можуть також призвести до революційних новотворень» [Вальденфельс, 2002: с. 35]. Але ці новотворення можуть вести як до відтворення адекватного розуміння подій життя шляхом долання міфологізованих смислів, так і до міфологізації свідомості шляхом маніпулювання і навіювання певних новоутворених смислів. Той самий Вальденфельс в іншій книзі стверджує, що за сучасних умов годі звертатися до героїзму розуму (саме такий заклик пропонував Гусерль європейцям у першій половині XX сторіччя задля виходу із кризи), здатного відтворювати істинні смисли, а слід спиратися на розум, що «потребує не стільки героїв, скільки партизанів і контрабандистів» [Вальденфельс, 2004: с. 114]. Це означає, що долати наслідки маніпулювання можна не тільки відкриваючи справжні засади смислів, а й через створення умов для формування нових міфів.

Феноменологія переконливо показує, як можливі і перше, і друге, наполягаючи на вимозі відповідальності розуму і пам'яті, щоби саме уникнути зазначеної міфологізації. Мабуть, не випадково Ганс-Георг Гадамер, розмірковуючи про радикальність позиції Гайдегера щодо феноменології, пояснює її тим, що він був учнем цієї «найправдолюбнішої та найсумліннішої філософської школи» [Гадамер, 1991: с. 102].

Таким чином, розуміння всієї складності процесів культурного засвоєння смислів, описаних феноменологією, врахування небезпеки седиментації смислів, що втратили своє змістове обґрунтування і пояснення, поміщає людину, що конститує смисли й використовує їх, у ситуацію високої моральної відповідальності перед собою, іншими людьми і, головне, перед Істиною. І ця відповідальність стосується й пам'яті як важливого знаряддя збереження справжніх смислів минулого, що може потребувати переосмислення історичних подій задля долання міфологічних уявлень про них. Отже, пам'ять у такому разі є не скринею для збереження незмінних смислів, а живим організмом відтворення, створення дедалі адекватнішого розуміння історії на підставі відкриття розумом істинних смислових підвалин людських уявлень.

ЛІТЕРАТУРА

- Бодрийяр Ж.* Соблазн. — М.: Ad Marginem, 2000.
- Вальденфельс Б.* Вступ до феноменології. — К.: Альтер-прес, 2002.
- Вальденфельс Б.* Мотив чужого. — Минск: Пропилеи, 1999.
- Вальденфельс Б.* Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого. — К.: ППС—2002, 2004.
- Гадамер Х.-Г.* Актуальность прекрасного. — М.: Искусство, 1991.
- Гуссерль Э.* Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т.1. Общее введение в чистую феноменологию. — М.: Дом интеллектуальной книги, 1999.
- Гуссерль Э.* Картезианские размышления. — СПб.: Наука; Ювента, 1998.
- Гуссерль Э.* Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. — СПб.: Фонд Университет; Владимир Даль, 2004.
- Гуссерль Э.* Логические исследования. Т.2. Исследования феноменологии и теории познания. Ч.1. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2002.
- Гуссерль Э.* Начало геометрии. — М.: Ad Marginem, 1996.
- Гуссерль Э.* Статьи об обновлении // Вопросы философии. — 1997. — № 4.
- Деррида Ж.* Введение // Гуссерль Э. Начало геометрии. — М.: Ad Marginem, 1996.
- Рикер П.* Память, история, забвение. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004.
- Шпигельберг Г.* Феноменологическое движение. Историческое введение. — М.: Логос, 2002.

Неллі Іванова-Георгієвська — старший викладач кафедри філософії та основ загального гуманітарного знання Одеського національного університету ім. Мечнікова. Сфера наукових інтересів — феноменологія, культурологія, сучасна німецька та французька філософія.
